

**«ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ
МӘСЕЛЕЛЕРІ» секциясы**

**Секция «ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО И СРЕДНЕВЕКОВОГО
КАЗАХСТАНА»**

ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әбдуәлі Н.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Ерденбекова Ж.С.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
nazgul.abdualievaaa@inbox.ru

XIII ғасырда Шыңғыс ханның ұлдары мен немерелерінің басқаруымен моңғол әскерлерінің кең ауқымды жаулап алу жорықтары нәтижесінде Орта ғасырдағы Қазақстанның аумағы моңғол мемлекеттілігінің жүйесіне кіріп, ұлы Моңғол империясының бір бөлігіне айналады. Осы уақыттан бастап Қазақстан тарихында қыпшақ хандарының орнына моңғол ұлыс билеушілері, моңғол империясының негізін қалаушы Шыңғыс ханның ұрпақтары келетін жаңа кезең басталады.

Шыңғыс ханның тұңғышы Жошы Ертістен Яикке (Оралға) дейінгі Қыпшақ даласының билеушісі болды. Кейіннен оның ұрпақтары әкесінің бастапқы иеліктерін кеңейтіп, оларды батыста Шығыс Еуропа шекараларына жеткізді. Енді ортағасырлық тарихи әдебиетте қыпшақ даласы деп аталатын және негізінен көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын кең дала аймағы өзінің «Жошы ұлысы» деген жаңа атауын алады. Бастапқыда Моңғол империясының бір бөлігі болған, Шыңғыс ханның ұлдарымен қатар, бұл ұлыс кейіннен тәуелсіз мемлекетке айналады және аймақтағы ең қуатты мәртебесіне ие болады.

Жошы ұлысының тарихын зерттеудегі, XIII–XV ғасырлардағы тарихты зерттеудегі тарихнамалық дәстүрлер бай және ұзақ. Алайда, Қазақстан тарихының әртүрлі аспектілерін, нақты-тарихи даму жолдарын жан-жақты және терең зерттеу, тарихи кезеңде Қазақстан аумағында болған этносаяси процестерді нақтылау тұрғысында осы кезеңнің тарихы әлі де аз зерттелген болып қала береді. Осыған орай, бұл мақалада Қазақстан аумағындағы саяси және ішінара этникалық үдерістер зерттеледі.

Шығыс Дешті Қыпшақ тарихнамасы туралы «батыс тарихнамасында» Алтын Орданың бір бөлігі ретінде Шығыс Дешті Қыпшақ XIII – XV ғғ. басындағы тарихты зерттеудегі басымдық еуропалық зерттеушілерге тиесілі. 1840 жылы Пест қаласында белгілі австриялық ғалым Йозеффон Хаммер-Пургшталь (Joseph von Hammer-Purgstall) неміс тілінде Алтын Орда тарихы бойынша алғашқы кітабын шығарды. Яғни, «Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland», - деп аталды [1, 93 б.].

Алайда, жүз жылдан астам уақыт өткен соң, XX ғасырдағы кеңестік тарихшылар А.Ю. Якубовский мен М. Г. Сафарғалиев Алтын Орда тарихы туралы классикалық кеңестік жұмыстардың авторлары бұл жұмыстың кемшіліктері мен артықшылықтарын атап өтті.

М. Г. Сафарғалиевтің пікірінше, «Хаммердің сәтсіздігін автордың асығыс немесе дайын еместігімен түсіндіруге болмайды, алайда оның қарсыластары оны қорлады, бірақ кейде орынсыз. Мұндай үлкен тарихи материалды алғаш рет көтеру, сол кезде мүлдем зерттелмеген, бір зерттеушінің қолынан келмеді. Айта кету керек, Хаммердің жұмысы Батыс Еуропа шығыстануындағы Алтын Орда тарихы туралы жалғыз зерттеу болып қала берді. Кемшіліктерге карамастан, ол Жошы ұлысы туралы зерттеуінде оның бұрынғы француз

шығыстанушысы д 'Оссонның моңғолдар тарихын зерттеудегі жұмысы сияқты рөл атқарды» [2,219].

XIII-XV ғғ. Шығыс Дешті-Қыпшақ тарихының жекелеген мәселелерін Қазақстан мен Ресейде алғашқылардың бірі болып белгілі ресейлік тарихшы-шығыстанушы, иранист және түркітанушы, профессор Т. И. Сұлтанов зерттеді. Ол өзінің алғашқы еңбектерінде Ақ Орда, Көк Орда және Йуз-Орда терминдерінің арақатынасын зерттеді. XIV ғ. 70 - ші жылдардағы Қазақстан тарихы жөніндегі дереккөздердің мәліметтерін айқындады [3, 15 б.; 4, 7 б.].

Осы кезең тарихының көптеген оқиғалары алғаш рет монографиялық зерттеулерде талданды [5,215],[6,48]. Яғни, XV-XIX ғғ. Орта Азия мәдениетіндегі тарихи кітап ретінде, Петербургтік түрколог А. П. Григорьевтің монографиялары мен мақалалар топтамасында Шығыс Дешті-Қыпшақ тарихының мәселелері қарастырылды. Алтын Орда тарихы және ондағы «Шығыс» Джучидтердің рөлі әрі Алтын Орда тарихындағы Шибанидтердің рөлі мен орнын бөлек зерттеді [7,21].

Жошы ұлысының этносаяси және әлеуметтік-экономикалық тарихының мәселелері, оның XIV ғ. ыдырауының себептері мен барысы яғни, Шығыс Дешті Қыпшақтың Джучидтерінің Алтын Ордадағы таққа таласу жолындағы күреске араласуы нәтижесінде орын алды. Автордың пікірінше, «Бердібек хан мен оның сарай тағындағы екі жақын мұрагері қайтыс болғаннан кейін пайда болған әулеттік жағдайдың күрделенуімен туындады»[8,3]. Негізінде, бұл тұжырым жаңа емес, бұрын В.Л. Егоров жазған, бірақ оған дейін Жошы ұлысы тарихының барлық басқа зерттеушілерінде қамтиды. Ал Ю. Е. Варваровскийдің тағы бір тұжырымы қызықты. Ол қарастырып отырған мәселенің зерттелуін талдай отырып, автор: «...қолда бар зерттеулердің белгілі бір шектеулігі Жошы ұлысының тарихына жүгінген ғалымдардың көпшілігі осы мемлекеттің батыс бөлігін шығыстан оқшауланған саяси құрылым ретінде қарастыратын» [8,3],[9,55]. Өкінішке орай, оның жұмысын қарастыру Ю.Е. Варваровскийдің өзі бұл тарихнамалық дәстүрді толығымен жеңе алмайтындығын көрсетеді.

Ал Шығыс Дешті Қыпшақтың ұлыс жүйесі мен түркі-моңғолдардың кейбір этникалық зардаптарына келсек, моңғол мемлекетінің әкімшілік-аумақтық құрылымының негізін құрайтын ұлыс жүйесі империя аумағында, атап айтқанда Жошы ұлысында одан әрі этносаяси процестердің шешуші факторына айналды. Шығыс Дешті Қыпшақтың этникалық бейнесінің өзгеруі моңғол билеуші элитасының әскери-саяси және әкімшілік әрекеттерінің әсерінен бірнеше маңызды кезеңдерде болды. Моңғол мемлекетінің қалыптасуы кезінде әртүрлі ұлыстардың этникалық орналасу географиясында айтарлықтай өзгерістер орын алады. Бірқатар ұлыстар орналасқан жерін өзгертеді, басқалары жеке этносаяси ұлыстық бірліктер ретінде өмір сүруін тоқтатқан болатын.

Осы аспектіні түсіну үшін Шығыс Дешті-Қыпшақтағы этносаяси процестерге моңғолдардың әкімшілік-аумақтық және саяси өзгерістердің әсер ету дәрежесін анықтау қажет. Осы мәселені арнайы зерттеген Л.П. Лашуктың пікірі бойынша: «ортағасырлық түркі-моңғол көшпенділерінің күрделі әлеуметтік-этникалық тағдырларын ашпай – ақ – олардың ұлыстық жүйенің негізі өзіндік "қайта балқытпастан"-тұтас әлеуметтік-этникалық организмдер ретінде қалыптасып келе жатқан кеш ортаазиялық халықтардың этникалық негізін қалау ерекшеліктерінен түсінетіміз аз», - деген еді. [10,89]. Бұл тұжырым Шығыс Дешті-Қыпшақ халқының этникалық тарихына да толық қатысты.

Зерттелетін аймақтағы болашақ этносаяси өзгерістердің басталуы туралы автор, «ол кезде Шыңғыс хан киіз қабырғадан тыс өмір сүретін шынайы халықтарды жолға бағыттады, онда Барс жылы (1206) сейм құрылды және Онон өзенінің бастауына жиналды»[11,350]. Орталық Азия елдері мен халықтарының этникалық және саяси тарихында моңғолға дейінгі және моңғол дәуірлері арасындағы шекке айналған оқиға. Егер осы уақытқа дейін далада жекелеген ұлыстар шеңберінде түрлі этносаяси бірлестіктер өмір сүрсе, онда өткір ішкі саяси және әскери күресте құрылған жаңа мемлекет құрылғаннан кейін көптеген "ұлыстық

этникалық қауымдастықтар моңғолдардың бір тұқымына – Шыңғыстарға тәуелді болып, бұл ретте әскери бірліктермен (ондаған, жүздеген және т.б.) ұштасқан жаңа құрылымдарға айналады. Осының салдарынан этносаяси жағдайда өзгерістер болып жатыр, бағынышты рулардың бұрынғы билеуші элитасы өзінің билігі мен беделін жоғалтады [12,24].

Г. А. Федоров-Давыдов «бір жағынан, көшпенділердің массасы енді ру немесе тайпа болып табылмайтын, бірақ әдетте әртүрлі рулардың қоспасы бола отырып, кейбір патша Шыңғыс ұрпағына тәуелді болады; екінші жағынан, туыстарынан ажырасқан көшпелі ақсүйектер тобы ерекшеленеді, олардың арасында бір кездері ол өркендеп, сол Шыңғыс ханшайымдардың вассалдары мен жауынгерлеріне (нөкерлер) айналды,- дей келе зерттеуші, - «моңғолдар бұл көшпенділерді Ұлыс жүйесін құру, "жүздеген", "мың" және "түмендерді" құру үшін материал ретінде қарастыра бастады, яғни. жаңа ұлыстар... Моңғол мемлекетін құрудың әскери жолы, онда көшпелі руларды біріктіру процесі әскери жаулап алу, ескі тайпалық және рулық қатынастарды бұзудың және ескі шекаралар мен бөліністердің араласуын тудырды»– деп жазады, [12,26].

Академик Б. Я. Владимирцов атап өткендей, «мыңдардың» құрылуындағы моңғол тайпаларының, ұрпақтарының және тайпаларының араласуы, Шыңғыс хан империясының негізгі бірліктерден пайда болуы, рулық жүйе үшін өте маңызды салдары болды...; Ұлыстардың таралуы көптеген ірі ежелгі моңғол тайпаларының, мысалы, татарлардың, меркиттің, жалайырлардың, найманның, керейттің шашырауын білдірді, олардың қалдықтары көп жағдайда әртүрлі ұлыстарға шашыраңқы болды»[13,29].

Яғни, моңғол мемлекетінің құрамына кірген халықтардың араласуы процесінде дәстүрлі этникалық және туыстық байланыстардың үзілуі орын алады. Этникалық жағынан аралас ұлыстар қалыптасады және олардың шекараларында әртүрлі генеалогиялық түбірдің шашыраңқы топтарының шоғырлануы жүріп жатыр. Зерттеушілердің пікірінше, бұл, әрине, нақты тарихи жағдайларды ескере отырып, ұлттың қалыптасуына әкелген процестің бастауы болды [10,70].

Түркі-моңғол ұлыстары мен Шыңғысидтер мемлекетіндегі рулардың жаңа ұлыстар мен "мыңдар" бойынша бөлінуі Рашид ад-Диннің «Джами' ат-таварихында» айқын көрсетілген.

Жошы ұлысына қатысты бұл мәселені белгілі бір дәрежеде Г. А. Федоров-Давыдов зерттеді [14,97]. Шыңғыс ханды қоршап тұрған жаңа моңғол ақсүйектерінің өкілдері арасында "мыңдардың" бөлінуіне арналған "шежірелер жинағының" бөлімі дәстүрлі этникалық және рулық байланыстардың жойылғанын айқын көрсетеді. «Түмендер», «мыңдаған және тіпті «жүздеген» әр түрлі ұрпақтар өкілдерінен тұрды. Көп жағдайда бұл рулық ақсүйектердің ерекше еңбегінің нәтижесінде болды.

Сонымен, Го-ван Мухалидің «сол қанатының» жетекшісі өзінің ұлысымен үш мың Жалаир болды (өзі осы тұқымнан шыққан), оның себебін Рашид ад-дин өзінің "ықпалды әмір және мақтауға тұрарлық қызмет көрсетті" деп түсіндірді [14,98];

Рашид ад-дин жекелеген жағдайларда "мыңдаған" әр түрлі ұрпақтардан пайда болғанын тікелей атап өтті. Шыңғыс ханның інісі Отчигин-нойонға берілген бесеуінің екі "мыңы" әр түрлі тайпалардан "тұрды [14,106];

Жошыға берілген және онымен бірге Шығыс Дашты-Қыпшаққа жіберілген жасақтарының қалыптасуы да осы негізде жүргізілді. «Джами' ат-таварихқа»жүгінейік, онда бұл туралы егжей-тегжейлі айтылады: «үлкен ұлдың бір бөлігі Джочи хан төрт мың адамды құрады. Сиджиут тайпасынан шыққан мың Мунгура Бату дәуірінде ол сол қолдың әскерін басқарды. Қазіргі уақытта (XIV ғ. басы) Черкес есімді тоқтай әмірінен оның ұлдарының бірі бар; ол әкесінің жолымен жүреді»,- дей келе, «мың байк, бұрынғы хушин тайпасынан шыққан. Ол бараунгарды, яғни оң қол әскерін басқарды. Аталған төрт әмірді төрт мың әскермен Шыңғыс хан Жошы ханға берді»[14,107]. Осы еңбектегі түркі және моңғол

тайпаларының шолуындағы соңғы екі әмір Бату әскерінің оң қанатын басқарған және оны хушин тайпасынан шыққан Хушитай-Байка деп атаған.

Осылайша, жоғарыда аталған аспектілерді қорытындылай келе: Шығыс Дешті Қыпшақ аумағын Моңғол империясының құрамына жаулап алу және қосу аймақтың одан әрі этносаяси тарихында екі маңызды салдары болды. Моңғол үстемдігі жаулап алынған халықтың этникалық және әлеуметтік-саяси құрылымының нысандарын айтарлықтай өзгертеді, бұл кейіннен шығыс Дешті Қыпшақтағы барлық этносаяси жағдайға әсер етеді. Бастапқыда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағымен шектелген Жошы ұлысының шекарасы шеңберінде халықтың саяси бірігуі орын алады. Осыған сүйене отырып, ұлыстың осы саяси шекаралары аясында көшпелі және жартылай көшпелі халықтың этникалық бірігуі жүріп жатты. Ол кейіннен Орталық Азиядағы бірқатар жаңа түркі тілді этностардың қалыптасуында көрініс тапты [10,95], [12,27].

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Hammer-Purgstall 1840 – Hammer-Purgstall J. Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak; das ist der Mongolen in Russland. – Pesth: Электронды ресурс

2 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды / Уч.зап. Мордов. гос. ун-та. Вып. IX. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1960. – 276 с. Электронды ресурс.

3 Султанов Т.И. К истории Казахстана 70-х годов XIV в. // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1976. – №5. – С.47–52. Электронды ресурс

4 Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Кок-Орда и Йуз-Орда // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. – 1972. – №3. – С. 71–73. Электронды ресурс

5 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 375 с.

6 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. – 368 с.

7 Григорьев А.П. Шибаниды на золотоордынском престоле // Востоковедение, 11. Уч. зап. ЛГУ, 1985. № 417. Сер. востоковедч. наук. Вып. 27. Филол. исслед. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 160–182.

8 Варваровский Ю.Е. Распад Улуса Джучи в 60–70-е годы XIV века (по данным письменных источников инуизматика). Автореф. канд. дис. – Казань, 1994. – 22 с.

9 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М.: Наука, 1985. – 247 с.

10 Лашук Л.П. Опыт типологии этнических общностей средневековых тюрок и монголов // – СЭ, 1968. № 1. – С. 95–106. Электронды ресурс.

11 Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongol-unniguiatobiiyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – 619 с. Электронды ресурс.

12 Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М.: МГУ, 1973. – 180 с.

13 Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – 224 с. Электронды ресурс

14 1960 – Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 2 / Пер. сперс. Ю.П. Верховского. Примеч. Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова. Ред. проф. И.П. Петрушевский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 250 с. Рогожский 1922 – Рогожский летописец. Электронды ресурс.